

KULTURNO-POVIJESNI ZNAČAJ HRVATSKIH GLAGOLJSKIH LITURGIJSKIH KODEKSA

Marija Pantelić

Bogati smo baštinici tisućljetne tradicije hrvatskoga glagolizma koji se prelio na sva kulturna područja: književnost, društvenu i pravnu povijest, likovnu umjetnost i folklor. Sliku ove kulturno-povijesne panorame održavaju i hrvatski glagoljski liturgijski kodeksi, misali i brevijari.

Kad su Hrvati tokom VII.—VIII. st. primali kršćanstvo došli su i do male, najnužnije latinske liturgijske književnosti što potvrđuje Splitski evanđelistar (*Evangeliarium Spalatense*) iz doba Ivana Ravenjanina oko 780. god. Kada i kojim putem dolazi glagoljsko pismo i slavensko bogoslužje Hrvatima, današnja znanost ne može točno odgovoriti zbog pomanjkanja izvora. Ali da je ono uhvatilo duboko korijenje vrlo rano, svjedoče splitski sabor god. 925. koji slav. bogoslužje povezuje s Metodijem i sinoda 1060. god. na kojoj se posebno raspravljalo o slavenskom liturgijskom jeziku. Hrvati su se borili za svoje slavensko bogoslužje do god. 1248. i 1252. kad ga je Rim i formalno odobrio.

Poznato je da je u času Metodijeve smrti god. 885. postojao čitav mali inventar rane slavenske književnosti: evanđelistar, psaltir, apostol, izabrani oficiji, službe, homilijar, euhologij s tekstovima za liturgiju i dijeljenje sakramenata, ritual, itd. Da li su Hrvati imali takav repertorij liturgijskih knjiga kad je ćirilometodska pismenost zakoračila u Hrvatsku? Vjerojatno su imali, ali se vrlo malo sačuvalo, i to iz kasnijih vremena od 11.—13. st., a nalazimo njihove tragove i u mlađim hrvatskoglagoljskim spomenicima 14.—15. st. Najstariji fragment sakramentara, *Kijevski listići* iz 10. st., bili su negdje u Hrvatskoj, jer je njihova prva strana napisana kod nas pomlađenim jezikom i pismom u 12. st. Na toj strani čitamo *najstariju* dosada poznatu oraciju Majci Božjoj u kojoj se traži zaštita za one koji se ufaju u njezinu obranu protiv neprijatelja: *Zaštiti Gospodi rabi svoje mirnimi zapovjedi, i upvajuće v zastuplenie blaženei Marii, i ot vseh supostat naših stvori ny bez pečali. Gospoda radi našego...* Najstariji hrvatskoglagoljski liturgijski spomenik jesu *Bečki listići* iz 12. st. koji se sadržajem nadovezuju na Kijevske, ali oni predstavljaju obogaćeni Gregorijanski sakramentar. Naime, oni osim oracija i varijabilna dijela prefacije imaju početak Pavlove poslanice I Kor 4,9. Tijesna tekstualna srodnost ovih dvaju sakramentara moravsko-panonskog podrijetla s mlađim hrvatskoglagoljskim tekstovima jaka je potvrda direktnog puta liturgijskih kodeksa sa sjeverozapadnih strana. Ipak neki spomenici kao *Grškovičev* fragment apostola i *Mihanovičev* apostol iz 12. st. odražavaju kontakte s južnim balkanskim tekstovima koji su k Hrvatima dolazili preko zetsko-humskih kulturnih središta, kako to pokazuje jezik i pismo.

Prijelaz iz glag. sakramentara u potpune glag. misale prije franjevačke redakcije predstavlja *Splitski* fragment misala iz poč. 13. st. (Čuva se u Kaptoleskom arhivu br. 468 u Splitu). Sadrži sve misne elemente za

srednjovjekovne zapovjedne blagdane u prosincu. Fragment je dakle dio sanktorala (sv. Nikola, Ambrozije, Lucija i Toma). On odrazuje konzervativan tekst koji je bez sumnje u vezi sa starim predlošcima bosanskih tekstova, čuva pisarsku školu starijeg datuma, ali pomlađeni jezik u fonetici i morfologiji. Splitski je fragment dio *Missale plenum* s izborom partikularnih misa koje se prijevodom i redakcijom razlikuju od *Missale plenum* rimske kurije.

I hrv. glag. odlomak *Missale festivum* sadrži zapovjedne blagdane gdje se ukrštava temporal: misa u čast sv. Ivana, 28. XII, Obrezanje, 1. I. sa sanktoralom: Blagovijest, 25. III. i sv. Juraj, 23. IV. Fragment prema poretku svetkovina i ostalih detalja upućuje na neki stari predložak sjevernotalijanskih ili galoburgundskih pisarskih centara poput »*Missale de Bobbio*« iz 8. st.

Izričito odobrenje bogoslužja na slavenskom jeziku što ga je papa Inocent IV. dao 1248. god. senjskom biskupu i 1252. god. omišaljskim benediktincima koincidira sa prihvaćanjem *Missale plenum* franjevačke redakcije za čitavu Crkvu. Tada nastaje procvat prepisivanja lat. kurijalnih misala u čitavoj Evropi. Mnogi su od njih pismom i iluminacijom remek-djela kaligrafije i minijature.

S dopuštenjem slavenskog jezika u bogoslužju nastaje definitivno povezivanje glagoljaša sa životom i obredom Rimske crkve. Posljedica je bila revidiranje biblijskih i liturgijskih tekstova prema lat. Vulgati i usklađivanje liturgijskih knjiga po običaju Rimskog dvora (secundum morem curiae Romanae). U mirnoj atmosferi nastaje zlatno doba. hrv. glag. pismenosti koja ispunja 14.—15. st. Glagoljanje s popratnom literaturom učvrstilo se teritorijalno od okolice Kopra u Istri do okolice Splita, u Lici i Krbavi, u Pounju i Pokuplju. Ipak su na tom području sama biskupska središta i njihovi kaptoli bili u latinaškim rukama osim senjske i modruške biskupije. Iz toga bogatog razdoblja pisanja hrv. glag. liturgijskih kodeksa sačuvalo se uz velik broj fragmenata 17 potpunih misala, 4 misala-brevijara manjeg formata i 29 brevijara od 14.—15. st. Iako ovi kodeksi pripadaju stablu franjevačke redakcije, ipak svaki od njih sadrži svoje specifičnosti u sadržaju, jeziku, pismu i iluminaciji, što je odraz različite tradicije i različitog kulturnogeografskog ambijenta u kojem je pojedini kodeks nastao. Njihovo proučavanje upućuje na žile utjecaja koje vode u stare i novije latinske izvore, bilo da otkrivaju domaće ili autohtone priloge toj vrsti evropske kulture.

Svi istraživači glag. liturgijskih kodeksa (Vajs, Štefanić, Pantelić) isticali su da je svaki pojedini kodeks odraz sredine, bilo samostanske (benediktinci, franjevci, pavlini), bilo gradske ili seoske (Zadar, Nin, Roč, Beram, Vrbnik itd.). Hrvatski su *benediktinci* bili većinom glagoljaši. Oni su za svoje potrebe prevodili latinske misale i brevijare na staroslavenski, što se opaža po imenima svetaca znamenitih talijanskih benediktinskih opatija, a koje nemaju zagrebački lat. litur. kodeksi. U *svim* glagoljskim misalskim sanktoralima dolaze: ankonški *sv. Kirijak* (4. V.) i *sv. Liberij* (27. V.) i padovanska *sv. Justina* (7. X.), a nisu uvijek registrirani u kalendarima. Hrvatski sloj benediktinskih svetaca najbolje odražava citiranje *sv. Marije*, *sv. Krševana* i *sv. Nikole*, patrona najstarijih ben. samostana još iz doba narodnih vladara u oracijama mise za

dobro stanie grada. Te su se oracije sačuvale jedino u *Misalu kneza Novaka* iz god. 1368, a preko njega u *Prvotisku glag. misala* iz 1483. god. U istom se misalu nalaze i lokalne litanije sviju svetih kod blagoslova krsne vode na Vel. subotu, gdje se apostrofiraju uz fond općenitih zaziva svetaca i mnoga imena benediktinskih svetaca: *Benedikt, Mavro, Placid, Hadrijan* (Odriën, opat u Canterburyju, † 709), *sv. Makarije*, opat u Würzburgu, slavi se na 24. I, *German* itd. Oni su slavili kao svoje svece i češkog *sv. Adalberta* i *sv. Večeslava* koje ni kalendari nikad ne izostavljaju. U istim litanijama dolaze imena i onih svetaca čije su se relikvije od starine čuvale u Zadru: *sv. Donat, Dimitrije, Krševan, Anastazija, Irena*, ninski *Asel* i traži se zaštita za ben. samostan Sv. Marije: *Da stado (congregatio) svete Marie v mirë i blazëshraniti i ukrëpiti račiši . . .* Izgleda da su litanije vrlo stare, jer se u njima ne apostrofira *sv. Šimun*, kojeg su moći došle u Zadar između 1205.—1278. god. Kad su *sv. Metodija* proglašavali heretikom, Hrvati su glagoljsko pismo stavili pod autorstvo *sv. Jeronima*, pa su benediktinci i njega proglasili članom svoga reda u legendi glag. brevijara *Illirico 6: i prië red svetago Benedikta. školi grëskoi i latinskoi i slavenskoi moistar bë.*

I Frankopani na Krku čuvali su kao relikviju i autograf *sv. Jeronima Kločev glagoljaš*, dio homilijara iz 11. st. U glag. misalima nema ni jedne mise u čast *sv. Ćirila i Metodija*, vjerojatno zbog toga što su proglašavani hereticima, a samo 9 brevijara ima njihov oficij u 3 varijante. Ipak postoji tradicija zapisana u Senju prema kojoj su senjski benediktinci slavili blagdan *sv. Ćirila*. Senjski je kaptol god. 1380. dao popisati *zakone hvaljene i stare budući među kapitulom i majstiom Sv. Jurja i Sv. Križa* (benediktinski samostani) po kojima su ti samostani slali darove senjskom kaptolu u zahvalu za ispomoć o proslavi blagdana *sv. Ćirila*. Benediktinsko-zadarskim podrijetlom zrače i zagovori: *blaženago Benedikta opata i raba tvoego Krsogona* u oracijama kod blagoslova soli i zobi na dan *sv. Stjepana*, a ta se imena citiraju u svim glagoljskim misalima na liniji Beram — Split.

Franjevci u Hrvatskoj nisu bili glagoljaši, ali svi sačuvani hrvatsko-glagoljski liturgijski kodeksi, misali i brevijari, pripadaju njihovoj redakciji. U sve misale ušla je početkom 14. st. potresna pjesma o sudnjem danu *Dies irae*, doduše prevedna u prozi, dok se u lat. inkunabulama misala pojavljuje istom iza 1480. god. Posebnu franjevačku boju daje kalendarima i sanktoralima glag. misala svetkovina *sv. Ljudevita, Anžuvinca, franjevca i biskupa u Toulouse-i*. Ušao je vrlo rano u glag. misale uz ostale patrone mađarske krune *sv. Stjepana (Ladislava, Emerika, Elizabete)* kao njihov rođak po majci Mariji, kćerki Stjepana VI. (V.), Arpadovića, a s druge strane kao brat hrvatskougarskih kraljeva *Karla Martela († 1295) i Roberta († 1382)* iz kuće napuljskih Anžuvinaca. Na njega se primjenjuje u misi najljepši biblijski odlomak iz knjige *Sirahove (50, 6—12)* koji su glagoljaši uzimali i u misi *sv. Jeronima* (čitavu misu imaju samo sjeverni misali: omišaljski *Illirico 4* i Beramsko-Ljubljanski misal 162 a/2), u misi u čast *sv. Šimuna* (u Berlinskom i Newyorškom misalu) i na *sv. Antuna opata* u istarskom Kopenhagenskom misalu iz 15. st. Sastavljajući su posudili svetopisamske metafore i u crtanju lika *sv. Ljudevita* u antifoni graduala Hrvojeva misala: *Roza*

protulitna ljubve. lilium dēvstviē, zvizda Ludovik. sasud čistie čistoti. istočnik slatkie milosti. otac i priētel.

Hrvatski franjevci trećega reda bili su štovani kao posebni njegovatelji i čuvari glagoljskog bogoslužjenja od 15. st., ali nisu sačuvali ni jedan glagoljski liturgijski kodeks. Ipak je neko vrijeme u njihovim rukama bio veoma lijepi misal krbavskog krasnopisca i iluminatora Bartola iz 1402. god. Oni su kao prvi ugostitelji relikvija starca Šimuna u Zadru naknadno unijeli u taj kodeks oko 1440. misu u čast *svetago Semiona ki e v Zadri*. Ovu misu ima Oksfordski misal Canon. lit. 373 s jačim refleksom starine i nedavno pronađeni Newyorški misal. Trećoreci su također prvi zabilježili i rimovanu mrtvačku sekvenciju: *Sudac gněvan hoće priti* koja se već prije širila u hrvatskim područjima usmenom tradicijom.

I hrvatski su *pavlini* glagoljali. Sa sigurnošću se može reći da su sačuvali 2 vrlo lijepo napisana glagoljska brevijara: I. Novljanski i II. Novljanski, oba iz druge pol. 15. st. U njima se nalaze *vlastite* službe u čast svetaca njihova reda: *sv. Pavla*, prvog pustinjaka, *sv. Antuna* pustinjaka i *sv. Augustina*, ali prema franjevačkoj shemi rimskog brevijara koji karakterizira 9 lekcija uz benediktinsku razdiobu nedjeljnih psalama: 109—113. gdje su franjevci zamijenili posljednji 113. sa 116. i izostavili 9. responsorij iza 9. lekcije, jer se prema franjevačkom običaju trebao odmah iza lekcije pjevati *Te Deum* na velike blagdane. Za I. Nov. brevijar karakterističan je poseban oficij u čast *sv. Jelene Križarice* s čitanjima koja su uzeta iz *Legende auree*. Ona je bila patron istoimenog pavlinskog samostana kod Senja. II. Nov. brevijar, pisan za pavlinski samostan *Sv. Marije na Ospu* u Novom Vinodolu, ima *jedini* od glagoljskih brevijara cijelu službu franjevačkih, francusko-anžuvinskih svetaca: *Ljudevita, franjevca* i tuluškog biskupa (19. VIII.) i *sv. Ljudevita kralja* (25. VIII.). Drugi je, osim svojih kraljevskih vrlina i svetačke majke *Bēnke*, kastiljske kraljice, poznat po čašćenju Kristove krune koju mu je poklonio Baudouin II. Carigradski. Ljudevit je za ovu dragocjenu relikviju dao sagraditi biser francuske gotske arhitekture i ilustriranih vitrina »La sainte Chapelle« u Parizu. Prema lekcijama oficija sv. je Ljudevit prenosio štovanje sv. Krune i na svoju djecu: *I krunice ot rožic i urěšenja branaše im nositi v petak. i to pomišlajući na trnovu krunu Isuhrstovu*. Kako je misa u čast sv. Ljudevita franjevca ušla u sve glag. misale vrlo rano po franjevačkoj i političkoj liniji, a do danas je nema u lat. misalima, to je vjerojatno da su pavlini, koji su došli iz Mađarske u hrvatske krajeve, sastavili poseban njegov oficij, jer jedna lekcija ističe rodbinske — ugarsko-anžuvinske veze: *Ov blaženi starac* (tj. Ljudevit biskup) *ot kraleva roda. to est ot svētloga vspominaniē Karla krala Cicilie.* (sinovca sv. Ljudevita kralja) *i ot matere kćere naše drage u Isuhrsti Marie kralice ciciliiske. ka bēše rodom Ugrkina.*

Premda se hrvatski *feudalci* nisu, osim osobne pobožnosti kneza Novaka, koji je za spas svoje duše napisao i bogato ukrasio svoj misal prema zadarskom predlošku 1368. god., jače angažirali oko pisanja i naručivanja glag. litur. kodeksa, iako u doba latinske Evrope pišu svoje isprave glagoljicom i narodnim jezikom, ipak se u glag. kodeksima odražuje feudalni srednjovjekovni mentalitet njihove pobožnosti, sredine i njihove

vih kulturnih veza. Na svece se gleda viteškim očima, pa je sv. Petar knez apostola, a mučenici su heroji, tj. *vitezi Božji*. *Sveti je Lazar*, prema provansalskoj legendi, prvi biskup Marseillea, za glagoljskog sastavljača *vitez, knez i baron preplemeniti*, zatim atleta koji može na svom dlanu držati naoružana viteza i obilno se hraniti poput gorostasa ocrtana u Nazorovu Velom Joži. Žene-svetice prikazuju se prema viteškom poimanju, pa u legendi Krist apostrofira sv. *Martu: moē vzljublena gospoē*. I međusobna privola na brak u obredu vjenčanja odrazuje feudalnu pripadnost zaručnika u izrazima: *vlasteline, gospodična ili gospoē* (u Berlinskom i Hrvojevu misalu), dok ostali imaju: *junače i dēvoiko*, ili u rubrici I. Vrbničkog: *zđ imēi pop rotiti junaka i divicu*.

U doba kad hrvatski glagoljaši u sjevernoj *Dalmaciji, Lici i Krbavi* uživaju podršku svoje feudalne gospode i jedini imaju svoga krbavskog, poslije senjsko-modruškog, biskupa glagoljaša te pišu najljepše glag. misale, *istarski je teren s kvarnerskim bazenom* bio prepušten svojim jačim seoskim glagoljaškim centrima i kapitulima. Oni kupuju kodekse s glagoljaškog juga (Novakov misal dolazi g. 1405. prodajom u Nuglu kraj Roča). Sadržaj sjevernih lit. kodeksa odrazuje tekstove južnih, jedino se u kalendarima, koji su se često šablonski prepisivali, opaža veliko šarenilo. Ovdje su patroni istarskih glagoljaških centara (Roč s Nuglom i Bermom) dobili svoje vlastite mise i službe: sv. *Bartol*, zaštitnik Roča, ima cijelu misu sa svečevom minijaturom u Ročkom i Kopenhagenskom misalu. Sv. *Jelena*, naslovnik crkve u Nugli kraj Roča, ima dodanu vlastitu misu u Novakovu misalu, dok je Kopenhagenski ima u sanktoralu na 22. V, kao i Oksfordski II. Canon. lit. 349, karakterističan inače po zadarskim sanktoremima. U ročkom je centru bio posebno čašćen i sv. *Antun pustinjač* koji u Kopenhagenskom misalu ima cijelu misu sa sekvencijom. Beram je obojen kultom sv. *Martina* biskupa, patrona župne crkve, posebnim oficijem u Beramsko-ljubljanskom brevijaru 161 a/2. Beramski kodeksi kriju i poseban kult sv. *Jeronima* čitavom misom u misalu 162 a/2 i jedinstvenim oficijem na dan njegove translacije 9. V. u brevijaru 161 a/2. Ovu je svetkovinu fiksirao na taj dan papa Pio II., bivši tršćanski biskup (1447.—1451.), kojemu je vjerojatno bio poznat Jeronimov kult u Istri u doba kad je bila uskrsla teorija, prema kojoj bi sv. Jeronim bio Istranin, rodom iz Sdrigna, Zrenja kod Buzeta. Zrenj ima filijalnu crkvu njemu posvećenu, a u samom Buzetu je sv. Jeronim patron župne crkve. Mlađi martirologiji bilježe prijenos njegovih ostataka u rimsku baziliku S. Maria Maggiore u 13. st. Sastavljač glag. oficija pripisuje našašće i *translaciju* njegova tijela sv. *Jeleni Križarici* († 328, a Jeronim oko 419. g.) koja je pronašla Kristov križ. Ovaj je identitet vjerojatno odraz njezina kulta u Istri, gdje 11 crkava nosi njezino ime, a 20 sv. Križa. Oficij na *Prenesenie svetago Eronima* u Beramskom kodeksu veliča širenje Jeronimova kulta i na Istok, u sâm Carigrad: *v gradē cēsarē*, kamo carica Jelena šalje svome sinu Konstantinu dio Jeronimova odijela: *sukno, suknju* uz molbu da sagradi crkvu i osnuje biskupiju (episkopiju) u Carigradu. Ovaj oficij ima na kraju dodan i I. Nov. brevijar s istom, vjerojatno *originalnom* legendom. Istarski se pojas ističe prodorom domačeg sloja svetaca u sasvim narodnom obliku u glagoljske kalendare: *Sucērb* (sanctus Servulus — 24. V), tršćanski mučenik s onomastičkim korelatom *Sočerb* nedaleko Trsta. On

je zaštitnik Trsta, a Buje ima njemu posvećenu crkvu; *Nečipr* (Nicephorus, zaštitnik Pićna — 30. XII) u Ročkom i Kopenhagenskom misalu.

Zanimljiv je kult augzburškog sv. *Udalrika* (Ulrik), vulgarno *Voldrih* u Kopenhagenskom misalu i kasnijom interpolacijom u Ročkom misalu u obliku *Vorih*. To je bilo i često ime a od njega i prezime *Vorišić* s lokalitetom *Vorih* u buzetskoj okolici, a s crkvom u Dolini kod Trsta i u Buzetu. Istarski su glagoljaši prevodili i neke sekvencije svojih sjevernih susjeda. One su rasijane po istarskim kodeksima, a na okupu su se našle u Prvotisku glag. misala koji su priredili za štampu istarski glagoljaški krugovi.

Otok Krk, naročito Vrbnik, obilovao je u srednjem vijeku glagoljaškim svećenstvom pa su oni odlazili u pastorizaciju na istarski teren, a na jug sve do Konavala, poput vrbničkog popa Mavra oko 1475., i tako kulturno povezivali najstarija glagoljaška područja. Sastavljač treće varijante službe u čast Solunske braće u brevijaru vrbničkog popa Mavra kombinirao je jedan dio *Pohvale sv. Ćirilu* od Klimenta Ohridskog (916.) sa *Žitijem sv. Ćirila* u lekcijama na Jutarnji. Zanimljivo je da su u sastavu te vrbničke legende sv. Ćiril i Metodije rođeni u *Solinu* u Dalmaciji mj. u *Solunu* kao rođaci cara Dioklecijana i Gaja pape, a njihovu se radu pridaje uža nacionalna boja, naime da su preveli hrvatske knjige: *i vse knigi hrvatske tlmčaše*, vjerojatno prema hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina.

Osim lokalnoga kulta dalmatinskih svetaca u pojedinom gradu te jadranske regije gdje se častila uspomena mučeničke smrti sv. *Dujma*, biskupa stare Salone, u Splitu, ili djelovanja sv. *Ivana*, biskupa u Trogiru, sv. *Donata* u Zadru, sv. *Asela* i *Ambroza* u Ninu, ili su se ponosili relikvijama sv. *Krševana* i sv. *Šimuna* u Zadru kao i ostalih svetaca čija se imena apostrofiraju u zadarskim litanijama sviju svetih, iluminacija Hrvojeva misala čuva dragocjene arhitektonske srednjovjekovne oblike Dioklecijanove palače s tornjem splitske katedrale sv. *Duje* (Jerusalem, Sihar, Naim). Gotovo svaka strana ima prekrasno obojene inicijale, čija anatomija sadrži vrlo stare elemente na koje se naslojavaju oblici mlađih invencija. Političko-povijesna situacija odrazila se naročito u kalendaru Hrvojeva misala gdje su zastupani lokalni sveci onih pokrajina na koje su napuljski Anžuvinci pretendirali, kao npr. kalendarska potvrda sv. *Marijana* opata kojeg tijelo počiva u južnofrancuskom gradu Forcalquieru. Napuljski su Anžuvinci nosili i naslov: »Provincie et Forcalgrii ac Pedimontis comes«.

Religiozno-kulturni značaj kodeksa

Ovakvi kulturni ambijenti sa slavenskim bogoslužjem i njegovim liturgijskim kodeksima oblikovali su profil svećenika glagoljaša a preko njih srednjovjekovni mentalitet hrvatskoga puka. On je živo sudjelovao u bogoslužju centralnih kršćanskih svetkovina, a naročito u proslavi Muke i Uskrsnuća Kristova. Neke pjesme odzvanjale su po crkvama sve do naših dana. Takva je pjesma Marijin monolog *Ideši milostivče* u kojoj ona apostrofira apostole koji ostaviše njena sina da sâm umre i ponavlja dirljivi refren: *ki me čistu shranil esi, Sinu moi i Bože moi*. Prema

rubrikama pjevala se: *kako žene plačue se* u Hrvojevu misalu, ili: *kako ženi plačivice*, tj. narikače u II. Vrbničkom misalu. Pjesma je u 18. st. zapisana u vrbničkom molitveniku, a danas se još pjeva kod adoracije Križa na Vel. petak u Novom Vinodolskom na narodnom jeziku: *Ideš li, Milostivniče, po žrtvu za svih* (snimio J. Bezić). Ovaj fragment Romanove pjesme (grč. pjesnik iz 6. st.), sačuvan samo u nekim rijetkim lat. kodeksima i u dva glagoljska, smatra se početkom popularna i omiljela Gospina plača.

Velikom starinom izaruje i uskrсна himna u III. Vrbničkom brevijaru (prva pol. 15. st.), a kao uskrсна sekvencija u Prvotisku glag. misala iz 1483. god. Sadržaj himne predstavlja domaća kombinacija istočnih tropara i zapadnih antifona vjerojatno još iz predraskolnog doba prije 11. st., a neki jezični i sadržajni elementi ukazuju na ćirilometodsko izvorište. Njezin refren: *Hrst uskrese iz mrtvih / semrtiju na smrt nastupi / grobnim život darova* — dao je stare poljsko-češke parafraze koje su imale odjeka i u uskrсноj pjesmi kajkavskih Hrvata: *Kristuš gore stavši / nam na peldu davši / da bismo izstajali / s Bogom prebivali* (Cithara octochorda).

U *zavjetnim misama* molilo se: za zdravlje duše i tijela, tražila pomoć protiv poplava, kiša, suše i gladi; pratilo se hodočasnike, mornare i putnike, a naročito se suosjećalo i sudjelovalo u bolestima, smrti, sahrani i spasavanju iz čistilišta. I srednjovjekovno privatno vjerovanje u zlokožno djelovanje demonâ kod svake nezgode i bolesti ulazilo je u službene liturgijske knjige i oblikovalo nove zavjetne mise: *u čast 24 starca* (sigurna pomoć), *u čast Josipa egipatskog* (otklanja vješto đavlove zamke); *u čast Triju kralja* (popularno njihovo patronatstvo sretnog zemaljskog putovanja i sretnog dolaska u raj; njihova zaštita ljudi i životinja protiv demona, požara i poplava; stoga se pišu njihova imena na vratima kod blagoslova kuća); *u čast sv. Antuna pustinjaka* (otklanjanje bolesti »oganj sv. Antuna«, gdje je svečevo ime identificirano s bolešću).

Obredni tekstovi koji su bili dio misala pratili su ljudski život od krštenja, vjenčanja do posljednjeg ispraćaja uz asistenciju mjesnog puka koji je razvio svoju filozofiju o prolaznosti svega u brojnim pogrebnim pjesama (sekvencijama) na koje aludiraju najstariji zapisani stihovi u kolofonu misala kneza Novaka iz god. 1368: *da sa svēt ništare ni / ere gdo ga veće ljubi / ta ga brže zgubi. / nu ošće pomisli vsaki sada / ča se naiđe ot nas tada. / gda se duša strahom smete, / a dila nam se skriti ne te.*

Blagovanje hrane bilo je praćeno blagoslovima: *sočivo* na sv. Barbaru, *voće* na sv. Blaža, *grožđe* na sv. Siksta, *vino* na sv. Ivana Evanđelista. Jedni su starokršćanski obredi (sv. Barbara), drugi su uspomena na sveca pomoćnika (sv. Blaž), a treći su nastali na ustuk rimskim ritualnim običajima »Vinalia rustica« (blagoslov grožđa na sv. Siksta kao najbliža svetkovina tim obredima); blagoslov vina liturgičari povezuju s poganskim običajima davanja pića božanstvima za vrijeme zimskog solsticija kad se slavi sv. Ivan koji je popio otrovno piće i nije mu naudilo.

I striženje kose došlo je iz poganskih religija k Židovima, prihvaća ga i kršćanstvo s različitim značenjima. Ono je na Istoku dio obreda krštenja, a u Zapadnoj crkvi šišanje je bila ceremonija ulaska u mladenačke godine, a u duhovnom zvanju ono je simbol podvrgavanja i posvete Bogu. Oracije se nalaze od 11. st. u staroslavenskim liturgijskim priručnicima (Euchologium Sinaiticum) i u 6 hrvatskoglagoljskih misala. Riječ *otrok* ima značenja: dječak, mladić, momak i sluga pa se molitve mogu odnositi na prijelaz dječaka u mladenačko doba, na krštenje i na stupanje u duhovni stalež. U molitvi koja povezuje rezanje kose s odricanjem u svećeničkom staležu naglasuje se da oni za uzvrat dobivaju vjeru i Kristovu nauku: *věru i slovo sveto*, što je Butko, pisar Hrvojeva misala, pretvorio u *vlast i věru slovinsku*. U oracijama se spominje *prvo* striženje kose, a u nekima svećenik moli i za sebe koji obavlja taj obred. Poslije se svećenicima zabranjuje vršiti taj obred pa se ceremonija potiskivala iz crkve i konačno je prešla u narodni običaj tzv. »šišano kumstvo«.

Benediktinci su od davnine pjevali čitavi oficij. Njihove su crkve okupljale vjernike na časove Jutarnje i Večernje, gdje su zajednički pjevali psalme, himne i kantike, slušali svetopisamska čitanja i svetačke legende. U ona stara vremena bez novina, radija i televizije vjernici su lako pamtili tekstove koje su čuli pjevati u crkvi i znali ih napamet. Stoga su mogli dočekati u Zadru papu Aleksandra III. god. 1177. pjevanjem na narodnom jeziku: *cum immensis laudibus et canticis altisone resonantibus in eorum sclavica lingua*. (Laude su se pjevale u čast vladara na velike blagdane i pučkog su podrijetla, dok su kantici biblijske pjesme koje su se pjevale na Jutarnji). Pjevanje Večernje kod sahrane pokojnika nije do danas zamrlo u Dalmaciji i Hrv. primorju, a pučka pobožnost želi još uvijek čuti čitanje života svetaca na njihovu svetkovinu. Neke su se legende pretakale u stihove s narodnim jezikom kao legenda o sv. Jurju, a druge u versificirane drame poput Muke sv. Margarite. Na taj su način hrvatskoglagoljski liturgijski kodeksi bili i z v o r i š t e evolucije živoga narodnog govora pojedinih glagoljaških regija, formirali pjesničku dikciju i stvarali standardni jezik i pružali elemente za najstarije izdanke duhovnog hrvatskog pjesništva, pobožne legende i crkvene drame.

Proučavanje starih liturgijskih kodeksa hrvatske razasute baštine širom svijeta otkriva nam *kratke kronike* suvremenih događaja. Zapis popa Martinca u II. Novljanskom brevijaru iz 1494. svojom rodoljubnom tugom nad pokošenim cvijetom hrv. plemstva na Krbavskom polju mami još danas čitaocu suze na oči; ili žaljenje Bartola Krbavca, krasnopisca i iluminatora glag. kodeksa, kad mora ostaviti svoj zavičaj zbog neprestanih sukoba između pristaša kralja Žigmunda i Ladislava Napuljskog i poći u »straničastvo«, na sjever u mirnije krajeve Hrv. primorja gdje će moći nastaviti svoju pisarsku djelatnost. Prema vlastitom zapisu u Bakru je napisao glag. brevijar, ponos bakarske kaptolske crkve sv. Andrije. Čuvali su ga do 18. st. kao dragocjenu relikviju u svome arhivu, i u nj su bilježili sve važnije događaje iz povijesti bakarske crkve. Tu je zapis o preseljenju krbavske biskupije iz Modruša u Novi g. 1469. Iz bilježaka se doznaje za organizirano podizanje crkava i oltara koje ilustrira pobožnost Bakrana, njihove simpatije u odabiranju svojih lo-

kalnih svetaca i donose plejade imena pobožnih darovatelja. Kodeks, na žalost, još nije identificiran i ne zna se za njegovu sudbinu.

Pašmanski brevijar iz pol. 14. i 15. st. ima na praznim stranicama umetnute male kronike svjetskih i domaćih crkvenih događaja s popratnim elementarnim nepogodama. Kroničar bilježi g. 1431.—1433.: *umri blaženi muž papa Martin . . . ki dan sunce promrče o vičerni; na drugo lito va toj vrime pride Isak voevoda s Turci i porobi Vlahe i Hrvate. tu zimu pozeboše masline i vse smokve, pšenica pogibe i ina žita pogiboše, malo kadi sime osta; i bi do zime velik glad; na toe lito umri ban Mikula kada pride Žigmund kral v Rim itd.*

U glag. litur. knjige unosili su se propisi biskupa i seoskih kaptola o dužnostima i obavezama svećenika: o kolektivnom prisustvovanju svećenstva nedjeljnim i blagdanskim misama i zajedničkom recitiranju oficija što je iziskivalo pojedinačno pisanje glag. kodeksa. Takvu jednu odredbu krčkog biskupa Mikule iz 1457. ima omišaljski misal Illico 4: *da vsaki redovnik kapitula omišalskoga ot selē do 2 letē imii imēti svoi briviēl svršen pod penu zgublen'ē dila za edno leto.* U tom su misalu zapisane dragocjenosti što su ih Omišljani poslali g. 1475. u Krk po zapovijedi kneza Ivana, pa među ostalim šalju: *bibliju, misali 4, knjigi liendi,* itd. U vrbničkim su kodeksima zapisani inventari crkvenih riznica i prvi bibliografski podaci o kodeksima, među njima se nabraja čak 12 misala *na živu hartu*, tj. na pergameni. Memorijalni zapisi sačuvali su podatke o opremama crkava, o uvezu glag. knjiga, o njihovoj prodaji i otkupu od Turaka, podavanju u naravi crkvenim i svjetovnim vlastima, o zarukama, hodočašćima, o mecenatstvu i smrti velikih ljudi itd. Svi su oni pisani narodnim jezikom pa su dragocjeni za povijest jezika, nazivlja, onomastičkih i toponomastičkih podataka.

Hrvatskoglagoljski liturgijski kodeksi u fragmentarnom i cjelovitom sastavu odražuju evoluciju i završnu fazu latinskih liturgijskih kodeksa. Ni jedan glag. fragment do 14. st. nije neposredno datiran ni lokaliziran i ne može se reći gdje je bio centar i ishodište hrvatskoglag. pismenosti. Nešto više mlađih podataka u litur. kodeksima kvarnerskog bazena aludira na godine njihova pisanja. Omišaljski misal 111/4 iz 14. st., istarski Ročki i Beramsko-ljubljanski misali iz poč. 15. st. i II. Novljanski brevijar iz 1495. imaju pashalne tabele uskrasnih datuma od 988—1519. god. izrađene prema lat. pashalnim tabelama. Ostali glag. kodeksi imaju pash. tabele s uskrasnim datumima od 14—15. st. Prema tome je vjerojatno da su prvi glag. kodeksi nastali oko 988. god. I vrlo stara najava uskrasnog datuma koja se svečano odvijala na Bogojavljenje 6. I. u Rimu, Milanu i Akvileji sačuvana je jedino u fragmentu Barbanskog misala iz 1425. god. Ta najava je rijetkost i u lat. kodeksima. Od dalmatinskih lat. kodeksa ima je samo Osorski evanđelistar za god. 1082., 1291., 1375., a Splitski je ima prepisanu u 12. st. Izgleda da su prvi lit. kodeksi nastali na sjeveru, na Krku i u Istri, gdje su potvrđeni i najstariji epigrafski spomenici od 11.—13. st., a od 14. st. daje ton zadarski centar naročito liturgijskom sanktoralu, kalendaru i opremi, tj. iluminaciji glag. kodeksa na čelu s misalom kneza Novaka iz god. 1368., Bartolovim kodeksima od 1402.—1414. i Hrvojevim misalom iz 1404. god.

Prema tome su Hrvati vrlo rano prihvatili glagoljsko pismo koje u različitim povijesnim situacijama različito nazivaju domaći i strani autori: *kurilovica*, prema autoru sv. Ćirilu; *jeronimovo pismo*, *slovensko* i *hrvatsko*; *azbukvica*, *bukvica*; *ilirski jezik* i *pismo*, rjeđe *popovica* i *dalmatsko pismo*. Termin *glagoljica* popularizirao je i generalizirao u svojim priručnicima I. Berčić i taj je naziv postao jedina znanstvena nomenklatura. Glagoljsko je pismo kod Hrvata pošlo svojim putem u opće-paleografskom kao i ortografskom pogledu formirajući svoju uglatu stilizaciju i podesivši grafijski sistem po pomlađenom hrvatskom (pretežno čakavskom) fonološkom sistemu od 12.—13. st.

Jednom formirani misali i brevijari nisu se bitno mijenjali, jedino ako su to zahtijevali novi blagdani ili sveci pa i težnja za kratkoćom. Hrvatski su glagoljaši uložili golem trud u prijevode i adaptacije svojih liturgijskih tekstova prema latinskima. Trebalo je mnogo stvaralačke snage da se oni adekvatno prevedu. Individualne varijante svjedoče o tome da je u naših prevodilaca-pisara bilo i smisla za ritam i mašte za jezično estetsko oblikovanje onoga što su željeli svojim riječima izraziti. Oni su bili u svestranom i živom kontaktu sa suvremenom liturgijskom tematikom, išli su ukorak s latinskim liturgijskim kodeksima. Neke mise kao u čast sv. Ljudevita biskupa, potresna sekvencija *Dies irae*, blagoslov životinjske hrane na sv. Stjepana — nalaze mjesto u glag. misalima prije nego u latinskima. Prema potrebama glagoljaši su sami sastavljali svoje oficije s originalnim čitanjima (Prenesenje tijela sv. Jeronima, legenda o sv. Lazaru) ili kombinacijom poznatih starih literarnih tekstova kojima su dali lokalni kolorit (u službi sv. Braće u brevijaru vrbničkog popa Mavra, gdje se ukrštavaju dijelovi iz Ćirilova Žitija s Pohvalom u čast sv. Ćirilu Klimenta Ohridskog). Ipak svaki kodeks ima nešto specifično svoje i ne postoje ni dva posve jednaka kodeksa. Naročito se ističu jezične razlike, jer su neki pisari čuvali tradiciju (kvarnerski bazen i Istra), a drugi su unosili živi narodni jezik (južni kodeksi).

Postepenim kroatiziranjem jezika i udešavanjem staroslavenskih glag. tekstova prema latinskoj Vulgati razvili su se od njih latinički lekcionari, psaltiri koji su se upotrebljavali u hrvatskim krajevima s latinskim jezikom u crkvi. Tako su oni pridonijeli oblikovanju standardnog književnog jezika u svim hrv. krajevima bez obzira na geopolitičke granice, dijalekte i pismo.

Hrvatskoglagojski liturgijski kodeksi bili su ne samo nosioci i izražaj kulta koji je povezivao narod uz svećenstvo i Crkvu, nego su glag. liturgijske knjige bili čuvari jezika i narodnosti u najtežim povijesnim časovima. Oni su razmrvljeni srednjovjekovni teritorij ujedinjavali u jedno zajedničko bogoslužje i obrede kojima se oblikovao etičko-moralni lik hrvatskog čovjeka.

Iz tematike lit. kodeksa razvile su se duhovne pjesme, pobožne drame; oni čuvaju prve male kronike, biografske podatke glagoljskih pisara i njihova imena, povijesne i društvene memorijale, i to u živom narodnom jeziku. Prema tome hrvatskoglagojski liturgijski kodeksi imaju veliko kulturnopovijesno značenje koje nije dovoljno proučeno sa svih aspekata pa nas naša jedinstvena baština višestruko obvezuje.